

ГНОСЕОЛОГІЯ

УДК 165.24

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.2.1>**Мірошкіна Наталія Валеріївна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук
Миколаївського національного аграрного університету
вул. Георгія Гонганзе, 9, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0002-1255-0160

ПРИРОДНИЙ ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ У КЛАСИЧНІЙ, НЕКЛАСИЧНІЙ ТА ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Актуальність проблеми. Дослідження природного фактору історичного процесу розвивалися в межах загальних метапарадигм наукового знання, тобто знання про його сутність та функції формувалось під впливом загальнонаукової картини світу тієї чи іншої епохи та самі впливали на розвиток наукової картини світу. Це викликає необхідність оцінки методології та результатів дослідження з боку філософії науки, а також філософських підстав інтеграції наук при дослідженні природного фактору історичного процесу та впливу на такі дослідження інших форм суспільної свідомості. Філософське осмислення досліджень природного фактору історичного процесу є способом інтеграції знання про нього в культуру та форми суспільної свідомості, а також способом оцінки такого знання. Це визначає актуальність теми. Природний фактор історичного процесу досліджувався, в першу чергу, історичною наукою та філософією. Природознавчі науки в межах оказували свій вплив на такі дослідження, але міра і зміст такого впливу були різні. Так, в межах класичної метапарадигми сформувався географічний детермінізм як вчення про безпосередній вплив природо-географічних факторів на явища суспільства. Некласична метапарадигма проголосила самостійність законів соціального життя, значну міру незалежності суспільства від природи, вона розглядала природу та цивілізацію як самостійні об'єкти. Постнекласична метапарадигма надала вченим нові природничо-наукові можливості дослідження минулого та нові методологічні підходи: теорію самоорганізації, теорію складності, теорію мереж. В результаті природний фактор історичного процесу став сприйнятися як екологічний. Під впливом нових методологічних підходів мова йдеться про дослідження складних соціоприродних систем, що характеризуються цілісністю. Мета статті: виявити еволюцію теоретико-методологічних підходів до розуміння природного фактору історичного підходу в контексті загальнонаукових метапарадигм. Методи та результати. Історико-філософський та діалектичний методи дозволили розкрити динаміку розвитку уявлень про природний фактор історичного процесу в контексті зміни загальнонаукових метапарадигм та виявити їх певну приємственність; метод структурного аналізу дозволив виявити складові методології парадигмальних підходів до дослідження природного фактору історичного процесу; метод синтезу дозволив виявити загальні гносеологічні одиниці в різних концептуальних підходах до вивчення природного фактору історичного процесу та узагальнити їх в контексті класичної, некласичної та постнекласичної мета парадигм.

Ключові слова: природний фактор, цивілізація, екологічна історія, екологічна криза.

Вступ. Еволюція уявлень про роль природного фактору історії розвивалась у межах загальнонаукових парадигм: класичної, некласичної та постнекласичної. Зміна цих парадигм викликана внутрішніми закономірностями розвитку науки, а також взаємодією науки з іншими формами суспільної свідомості. Природознавчі науки завжди здійснювали вплив на дослідження природи. В останні десятиліття дослідження природного фактору історичного процесу набрали

характер міждисциплінарності та здійснюються на принципах методології синергетики, теорії складності, теорії сітей та екологічного підходу. Об'єктом дослідження є вже не вплив природи та суспільства і не взаємодія цивілізації та природи, а складні соціоприродні системи, що розвиваються на підставі власних особливих закономірностей, які не можна дослідити методами традиційного аналізу, що передбачає розглядати системи через взаємодію їх окремих елементів. Природний фактор є одним із системотворчих для таких об'єктів. Це викликає необхідність оцінки методології та результатів дослідження таких об'єктів з боку філософії науки, а також філософських підстав інтеграції наук при дослідженні природного фактору історичного процесу та впливу на такі дослідження інших форм суспільної свідомості. Філософське осмислення досліджень природного фактору історичного процесу є способом інтеграції знання про нього в культуру та інші форми суспільної свідомості, а також способом епістемологічної оцінки саморозвитку наукового знання стосовно означеної проблеми.

Зміна уявлень про роль природного фактору історичного процесу досліджувалась багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими, однак на сучасному етапі ці дослідження набрали характер міждисциплінарності. Серед них географи, історики, екологи, філософи: Е. Реклю, А. Тойнбі, Ф. Бродель, Р. Саллерес, Й. Радкау, М. С. Дмитрієва, В. С. Крисаченко, М. В. Захарченко, О. І. Погорілий, Ю. М. Брило, О. В. Сминтина, О. В. Делія, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.

Мета статті – виявити еволюцію змісту теоретико-методологічних підходів до розуміння природного фактору історичного підходу в контексті загальнонаукових метапарадигм.

Методи дослідження. Стаття написана на підставі використання декількох загальнонаукових та філософських методів дослідження. Історико-філософський та діалектичний методи дозволили розкрити динаміку розвитку уявлень про природний фактор історичного процесу в контексті зміни загальнонаукових метапарадигм та виявити їхню певну наступність; метод структурного аналізу дозволив виявити складові методології парадигмальних підходів до дослідження природного фактору історичного процесу; метод синтезу дозволив виявити загальні гносеологічні одиниці в різних концептуальних підходах до вивчення природного фактору історичного процесу та узагальнити їх у контексті класичної, некласичної та постнекласичної метапарадигм.

Результати. Спроби осмислити значення природи для розвитку суспільства розпочато ще в часи античності у працях Гіппократа, Аристотеля, Страбона, Полібія. У середні віки панував провіденціалістський погляд на історію. Пошук зв'язків між розвитком людства та станом природи був неактуальним, оскільки всі події та процеси пояснювалися волею Бога. Тільки арабський філософ Ібн-Хальдун у ту епоху намагався знайти зв'язок між особливостями природи та характером і діяльністю народів, що живуть у певних природних та кліматичних умовах. Слід зазначити, що його погляди були близькими до поглядів представників школи фізіократів, що з'явилася в Європі в добу Просвітництва.

Розпочинаючи з наукової революції XVII–XVIII ст. і до нашого часу історики та філософи науки виділяють в історії наукового розвитку три метапарадигми: класичну, некласичну та постнекласичну. Розвиток уявлень про природний фактор історичного розвитку послідовно демонструє риси, які притаманні цим метапарадигмам.

Класичний підхід до взаємодії цивілізації та довкілля будувався на специфічній системі філософських основ, в яких домінуючу роль грали ідеї механіцизму. В якості епістемологічної основи такого підходу виступали уявлення про пізнання як про спостереження, яке розкриває свої тайни розуму, що пізнає. При цьому сам розум наділявся статусом суверенності – він трактувався як дистанційований від речей, що спостерігає, недетермінований нічим, крім властивостей та якостей об'єктів, що досліджуються. Можна сказати, що спочатку розгляд природного фактору історичного розвитку був редукцією уявлень класичної механіки, найбільш успішної серед наук того часу. Людину розуміли як силу, що протистоїть природі та перетворює її об'єкти в необхідні для себе предметні форми. Ціннісна система Просвітництва сприймала природу як поле для застосування людської сили, невичерпаний схрон, з якого можна

брати будь-які матеріали та засоби. Такий підхід до природи не підлягав сумніву до середини ХХ століття.

Історично першим методологічним підходом до дослідження ролі природного фактору в історичному розвитку був географічний детермінізм. Методологія географічного детермінізму є типовим прикладом методології класичної науки. Вона була сформована на основі природничо-наукової картини світу Нового часу, в якій провідну роль відіграла механіка Г. Галілея і І. Ньютона, що одночасно розглядалась як універсальний метод пізнання та еталон усякої науки. Це можна побачити в емпіричному та теоретичному базисі географічного детермінізму, а також у множині змістовних тверджень. Емпіричний базис географічного детермінізму містять знання про фізіологію людини та географічні характеристики територій, на якій розташована та чи інша цивілізація. Теоретичний базис географічного детермінізму склали закони й принципи класичної механіки, насамперед, принцип детермінізму, розуміння розвитку як прогресу через накопичення кількісних позитивних змін, що ведуть до ускладнення, лінійне розуміння суспільного руху та зв'язків між природними та соціальними явищами. Змістовні твердження географічного детермінізму будувалися на логіці природознавства та за своєю структурою збігалися зі змістовними твердженнями природничо-наукових теорій свого часу. Стрижневою ідеєю стало твердження про те, що розвиток суспільства зумовлений особливостями географічного середовища [5, с. 16].

В методології географічного детермінізму виявив себе субстрактний підхід: у полі його розгляду знаходилися найпростіші структури або утворення, які мислилися як сталі, незмінні за будь-яких перетвореннях та обумовлювали конкретні властивості об'єктів, що досліджувались. Такими компонентами природного фактору виступали клімат, характер поверхні, наявність річних систем, властивості ґрунтів. Саме вони мислилися як природні детермінанти цивілізації. Однак, із часом кількість досліджуваних природних детермінант збільшувалась.

Розвиток географічного детермінізму як провідної методології вивчення природного фактору розвитку людства охоплює великий період: XVIII – поч. ХХ століття. За цей час в його межах зминалися декілька підходів до розуміння впливу природи на цивілізацію: школа фізіократів в добу Просвітництва (Ж. Б. Дюбо, Ш. Монтеск'є), а потім у ХІХ ст. – Т. Г. Бокль, будували свої концепції на уявленнях про людину як про природну істоту. З цього випливало, що вона підпорядкована природним закономірностям, саме вони визначають поведінку людини і навіть спосіб її мислення, а також устрій цивілізацій, які створюють люди в певних географічних та кліматичних умовах. Г. Гегель, К. Риттер, вважали, що людство в цілому пододало владу природи і на формування особливостей цивілізації впливає характер умоглядно сприйманої географічної поверхні, особливості розташування на Землі та можливості, які надає природа для конкретних видів господарювання. Е. Реклю наголошував на тому, що існує взаємозв'язок цивілізації та складного природного середовища, вони здатні впливати одне на одне.

Останнім великим втіленням класичного географічного детермінізму був енвіронменталізм американського географа та еколога першої половини ХХ ст. Е. Хантинтона, який вважав, що сприятливі природно-географічні умови помірного поясу дозволили білому населенню створити цивілізацію, яка стала панувати над небілими народами, що опинилися в природно-географічних умовах, несприятливих для цивілізаційного розвитку. Е. Хантинтон на великому матеріалі показав значення кліматичних коливань для розвитку цивілізацій.

У першій половині ХХ ст. розпочинається формування нового, некласичного підходу до природного фактора історичного процесу. Для цього були свої причини, серед яких методологічна вичерпаність попереднього підходу, неспроможність надавати пояснення динамічним історичним подіям, нездатність надати пояснення походженню цивілізацій.

У формуванні некласичних поглядів на роль природного фактору значну роль у першій половині ХХ ст. відіграв Г. В. Чайлд. Цікаву оцінку його наукової творчості надали К. Ламберг-Карловські та Дж. Саблов. Вони назвали його не творцем, а споживачем теорій, оскільки Г. В. Чайлд створив синтез теорії культурної еволюції Л. Моргана, матеріалістичної концепції К. Маркса, енвіронменталістських ідей Е. Хантинтона, соціологізм

Е. Дюркгейма, функціоналізм Б. Маліновського, за що зазнав серйозної критики. Однак, представлений їм синтез знань глибоко вплинув на перегляд історії доцивілізаційної доби та історії стародавніх цивілізацій. Г. В. Чайлд запропонував енвайронментально-детерміністську модель та започаткував розуміння зміни довкілля як причини виникнення цивілізацій, але все ж таки він вважав, що виробничі сили, які є потенційно в розпорядженні суспільства, більш важливі, ніж природний фактор [11].

Одним із проявів некласичного розуміння ролі природного фактору в історії проявів був пасибілізм (від фр. *possibilite* – можливість). Його представники виходили із того, що природа створює тільки умови на розвиток суспільства та її вплив є опосередкованим, але вони були проти статичного розгляду довкілля як єдино і назавжди встановленої реальності. Використання можливостей, які дає довкілля, залежить від людини [4, с.10]. Прикладом пасибілістської концепції може слугувати концепція еволюції культури Л. Уайта, створена в першій половині ХХ ст. Л. Уайт стверджував, що розвиток культури, що детермінуються самою культурою, форми мови, писемності, соціальної організації, технології, самостійно розвиваються із попередньої стадії або із попереднього стану. Одночасно будь-яка культура знаходиться під впливом земного та небесного середовища. Клімат, топографія, флора, фауна можуть впливати та дійсно впливають на культурні системи. Вплив природного середовища виявляється в тому, що те чи інше середовище просто дозволяє, або виключає існування певних елементів або властивостей культури. Воно не визначає самі ці елементи культури. Культура – це спосіб адаптації людини до певного природного середовища. Оскільки природні умови існування людства різноманітні, то й культури теж різноманітні. Л. Уайт вважав, що фактор середовища в цілому можна розглядати як константу і тому не можна його враховувати під час інтерпретації розвитку культури. Останнє твердження дослідника слід вважати помилковим, але тут треба розуміти, що Л. Уайт не володів тим матеріалом про зміни в природі та їх вплив на культури, яким володіє сучасна наука [14]. Погляди, близькі до позиції Л. Уайта висловив американський антрополог Дж. Стюард. Він теж був еволюціоністом та походив зі спенсерівського твердження про те, що розвиток – це адаптація до зовнішніх умов. Проблема взаємодії природи та суспільства знайшла відображення в його фундаментальній праці «Теорія культурних змін». Він став засновником такого напрямку досліджень, як екологія культури. Дж. Стюард вважав, що основні риси культури залежать від природного довкілля, але ця залежність детермінована культурними чинниками. Це не дозволяє говорити про єдині закономірності культурних змін у різних природних умовах культурна еволюція відбувається неоднаково [13].

К. Ламберг-Карловські та Дж. Саблов сформулювали думку про те, що довкілля відіграє основну роль у розвитку цивілізації, у тому числі й стародавньої, оскільки саме воно визначає характер господарської діяльності. Те, що великі цивілізації старого світу виникли на алювіальних рівнинах, не є випадковістю. Іригація сприяла розселенню людей у цих регіонах і призвела до появи додаткового продукту. Його поява породила ремісницьку спеціалізацію та соціальну диференціацію. Для вивчення еволюції цивілізацій необхідно, насамперед, усвідомити, на якому природному тлі відбувається цей процес. Однак, природне довкілля, будучи необхідним чинником у розвитку цивілізацій, не є достатнім. Крім нього для пояснення процесу розвитку цивілізацій треба використовувати й інші, серед яких найголовніші – демографічний чинник, технічні досягнення й соціальна організація. Ланцюг «природне середовище – господарська організація – соціальна організація» по відношенню до розвитку аграрних цивілізацій сформулював в середині минулого століття К. Віттфогель. Відчувається, що саме його погляди успадкували К. Ламберг-Карловські та Дж. Саблов [10].

Більш помірним підходом був пробабілізм (*probable* – імовірність). Він вбачав у довкіллі джерело територіальної диференціації, вказував, що природа дає різні можливості, які можуть бути використані з тією чи іншою імовірністю. Реалізація імовірності залежить від конкретних умов.

Особливу роль у дослідженні природного фактору історичного процесу зіграли представники школи «Анналів» М. Блок, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Е. Ле Руа Ладюри та ін. Вони не просто

розвивали ідеї міждисциплінарності, а намагалися побудувати геоісторію. Уявлення представників школи «Анналів» про довкілля походили з праць французького географа П. Відаля де ла Блаша, який особливе місце придавав географії людини. Ф. Бродель указував на те, що географія допомагає знаходити структури повсякденності, рівновагу між людьми та елементами довкілля. За Ф. Броделем, історія людей – це історія безперервного діалогу людини з природою. Він вважав, що мова географії або екології в історичних дослідженнях дає змогу здійснити необхідну редукцію всіх соціальних явищ щодо займаного цивілізацією географічного простору [1, с. 40–43].

Обмеженість природничо-наукової ерудиції відчувається в поглядах найвидатнішого представника філософії історії ХХ ст. А. Тойнбі. Він справедливо вважав, що теорія довкілля, як чинник історичного процесу, не витримував критики, особливо слабкими є теорії «річкових цивілізацій», бо вона дає пояснення, чому цивілізації зародилися на рівнинах Нілу, Інду, Тигра та Євфрату, але не спроможна пояснити, чому вони не виникли в річних пампасах Аргентини? Історик, який вважав цивілізацію результатом творчості людини, не достатньо мав в ті часи емпіричного матеріалу про комплекси природних ресурсів, що необхідні для виникнення цивілізацій та недостатньо уваги приділяв саме природно-ресурсній базі генези цивілізаційного процесу. Разом із тим він стверджував, що причина криза географічного детермінізму в тому, що до вивчення взаємодії довкілля та суспільства підходили з позиції парадигми класичної фізики, тобто для дослідження історії застосовували метод, який був спеціально створений для дослідження неживої природи. Як відомо, для А. Тойнбі виникнення цивілізацій відповідали з боку людства на чисельні виклики. Серед цих викликів були й виклики з боку природи. За А. Тойнбі цивілізації породжуються труднощами, а не сприятливими умовами, а приходять до загибелі з внутрішніх причин. Він не бачив серед причин загибелі цивілізацій порушення їх сталості в результаті деградації довкілля під впливом діяльності людини [8].

Немало дослідників першої половини та середини ХХ століття з дивовижною наполегливістю виключали природний фактор з системи рушійних сил історичної еволюції. У своїй більшості вони виходили із дюркгеймівської то ортодоксально-марксистської парадигми, відповідно до яких соціальне потрібно пояснювати тільки соціальним. Виключення природного фактора з історичних досліджень звузило можливості інтерпретації історичного процесу. Часто нехтування ним пояснювалось тим, що історичний розвиток – це розвиток способів виробництва, вони розвиваються більш швидко, ніж змінюється природне середовище, до того ж, соціальні трансформації та революції не можуть бути пояснені через вплив природного середовища.

На процес пізнання природного фактору історичного процесу в неklasичних науках великий вплив має індивідуальна позиція вченого, а саме: які пізнавальні цілі він ставить, до якої наукової школи належить, який напрямок у розвитку науки він представляє. Допустимість плюралістичних поглядів в такому типі науки створює пізнавальну ситуацію, коли вчений не встановлює істину, а лише привідкриває її в певному аспекті. Погляди вчених формувалися не тільки в результаті дослідження реальності. На них впливали різні форми суспільної свідомості, а також спадщина класичної науки. Природі та суспільству, цивілізаціям приписувалися властивості та атрибути, встановлені класичною наукою, а також створені суспільною міфологією та повсякденними уявленнями про навколишню дійсність. Некласичне дослідження природного фактору історичного процесу спиралось на системи, пов'язаних між собою досягнень класичної науки та інших форм пізнання, які пройшли перевірку на достовірне зображення процесів та явищ реальності. Це природно, тому що будь-яка нова теорія, якою б нетрадиційною вона не була, виникає як результат розв'язання суперечностей у старій теорії і через те не може не використовувати деякі її положення та елементи категоріального апарату.

Із розвитком неklasичної науки знання продовжували суб'єктивізуватися. Вони складаються на підставі наукових даних та знаннях, які надають інших форм сприйняття дійсності (філософія, релігія, навіть, суспільна міфологія) [6, с. 38]. Концепція глобального еволюціонізму, яка пропонує побудувати загальну модель розвитку космосу та людини є підґрунтям їх синтезу. Такий синтез надав новий підхід до реальності, який отримав назву постнеklasичної

науки. Із розвитком класичного та некласичного знання науки становилися більш спеціалізованими, а області їх досліджень становилися більш вузькими. Внаслідок цього кількість наук зростала. Постнекласична наука створює образ реальності на протилежних принципах. Вона передбачає узагальнення всіх типів знання, створеного суспільною свідомістю, подолання розділу світу та світ живої та неживої природи та соціальності. Такий погляд на світ більш пригаманний міфології та філософії, ніж традиційній науці. При такому підході природний фактор історичного розвитку втрачає статус самостійного об'єкту дослідження, бо з'являється новий онтологічний об'єкт – соціоприродна система, яка утворює суспільство, його довкілля і навіть космічне оточення. Цей об'єкт може бути глобальним. Тоді йдеться про біосферу та ноосферу, частиною яких є людство, чи локальним – це конкретні культури і цивілізації та їх довкілля.

Формування нового вчення про соціоприродні системи – це не тільки процес внутрішньо-наукового характеру, але й процес відображення взаємодії науки з іншими формами суспільної свідомості. У 60-ті рр. ХХ століття людство усвідомило глибину екологічної кризи, в якій опинилася глобальна цивілізація. У той час найбільш впливову роль у її усвідомленні відіграли роботи Б. Уорд, Р. Дюбо, Г. Одума, Й. Дугласа. Для сучасної свідомості стало майже очевидним, що існування людини як частини природи і як істоти, що діє, знаходиться в діалектичному протиріччі з довкіллям, яке носить конфліктний характер. Екологічна криза сприймалася як результат нераціонального природокористування, на якому була заснована індустріальна цивілізація. У другій половині ХХ століття на підставі вчення про біосферу та ноосферу, яке започаткували Ле Руа, Тейяр де Шарден та В. І. Вернадський, формується некласична екологія – вчення про взаємодію екосистем, антропосистем, техногенних систем та «асистем». Це зумовило появу такої спеціальної історичної дисципліни, як енвайроментальна історія (англ. *environment* — довкілля). Вона досліджує історію навколишнього середовища та історію взаємодії природи та суспільства та проходить зараз інституалізацію – у навчальних закладів Європи, Америки та України викладаються курси з енвайроментальної або екоісторії, виходять журнали «*Environmental History*» та «*Environment and History*», на міжнародних конгресах істориків створюються секції з екологічної історії, діють Американське товариство екологічної історії та Європейське товариство екологічної історії. Ініціатива створення нового напрямку досліджень належала географам, потім до нього приєдналися історики та соціологи.

Деякі дослідники висказують занепокоєння з того, що енвайроментальна історія перетворюється в історію довкілля та екологічних проблем, а не в дисципліну, яка має вивчати взаємодію цивілізацій та природи. Й. Радкау наголошував на тому, що екоісторія – це наука про процеси організації та самоорганізації в гібридних комбінаціях людини та природи. Сучасна екологічна свідомість призводить до того, що наші уявлення про екологічні проблеми сьогодення ми переносимо на минуле, часто вважаємо, що раніше вони були такими ж, але в менших масштабах. Це не вірно, оскільки екологічні проблеми первісних культур на доіндустріальних цивілізаціях були іншими, бо викликані іншими технологіями природокористування [11, с. 11–12].

Посткласичний підхід до розвитку соціоприродних систем формулює нову онтологічну модель цих систем, яка служить матрицею їх розуміння та нову епістемологічну модель їх дослідження, яка характеризує пізнавальну процедуру їх дослідження та результат (розуміння отриманого знання, методу його отримання, факту та ін.).

Екоісторія претендує на те, щоб стати універсальною історією, тобто такою, що вивчає сумісну еволюцію людства та природи. При цьому визначається, що у природи є своє власне життя, воно не є тільки компонентом людських дій, цитатою з дискурсу. Спроба будувати універсальну екологічну історію більшою мірою належить біологам та етнологам, ніж історикам. Дослідження цивілізацій як компонентів соціоприродних систем вимагає використання не тільки традиційних підходів історичної науки, але й підходів антропології та етнології. Постнекласичні дослідження генези цивілізацій використовують дані таких наук, як палеоботаніка, молекулярна біологія, біогеографія, біохеовірально екологія свійських тварин та їх диких предків, епідеміологія людини та тварин, генетика людини, тварин та рослин, кріологія. Оскільки об'єктом дослідження є соціоприродна система, а не два пов'язаних

об'єкта «цивілізація – довкілля (оточуюче середовище), то від історика вимагається нова компетентність для того, щоб зробити синтез метода та знання. Дослідження генезису соціоприродних систем стирає межу між історією як гуманітарною наукою та природознавчими науками, вони стають взаємопов'язаними та формують загальнонаукову (універсальну) картину реальності, що досліджується. Результатом такого дослідження постає історична реконструкція, у створенні якої беруть участь представники різних наук. Об'єктом тут виступають не окремі явища навколишнього світу та соціальності, які раніше досліджувались як окремі речі, а історичні змінні системи об'єктів. Такими об'єктами і є соціоприродні системи. Дослідження таких систем спрямоване не тільки евристичними цілями наукового пізнання, але й ціннісно-вмотивованою позицією вченого, який відображає світоглядні парадигми суспільної свідомості.

Екологічна історія спрямована на подолання антропоцентризму як світоглядного принципу. Це досягається через включення історії людства в космічну, геологічну та біологічну історію. Історико-екологічний підхід до еволюції людства не поділяє телеологічного прогресистського погляду на розвиток людства. Вона пропанує нову систему оцінки цивілізацій. Класична та некласична науки оцінювали цивілізації за рівнем їх розвинутості. Як критерії розвинутості виступали стан господарства, релігії, мистецтва, науки, складність соціальної системи, активність політичного життя, наявність громадянського суспільства, рівень життя. Екологічна історія пропанує оцінювати розвиток цивілізації за рівнем її сталості, тобто адаптації до навколишнього середовища. Більш того, майбутнє світу вона пов'язує саме зі сталим розвитком, а не з рухом вперед до «прогресу». Такий підхід виглядає виправданим: ти, хто досліджував стародавні цивілізації Близького Сходу не могли не ставити питання про те, чому цивілізації регіону, які першими розпочали процес історичного розвитку, не тільки вичерпали свій потенціал та ще й стали колоніями держав, що розпочали свій історичний шлях набагато пізніше? Представники екоісторії бачать відповідь на це питання в вичерпаності природного ресурсу регіону та деградації ґрунтів, неможливістю подальшої успішної експлуатації регіону через використання традиційних ресурсів на підставі традиційних технологій. Як результат – цивілізації Близького Сходу передали лідерство на Захід вже багато віків тому. Це наводить на думку, що технологічно та економічно успішна цивілізація, тобто така, яка може бути звично названа прогресивною, може втратити можливості для розвитку через вичерпаність ресурсів та екологічні проблеми.

Екоісторія досліджує історію на різних рівнях: екологічних ніш, регіонів, глобального екологізму, ноосфери. У межах екоісторичного підходу сама постановка питання про подолання людиною та суспільством законів природи некоректна: закони соціального розвитку з необхідністю підпорядковані законам природи. У зв'язку з цим дуже доречно пригадати Геракліта Ефеського, який стверджував, що закони суспільства повинні бути продовженням космічних законів, інакше суспільство прийде до хаосу.

Зв'язок земних історичних подій та космічних процесів теж знаходить своє відображення в сучасних історичних дослідженнях. Б. Кембелл, видатний британський медієвіст та спеціаліст з історії економіки виступав першопрохідцем у дослідженні багатьох тем. У роботі «Великий перехід: клімат, хвороба та суспільство в пізніє Середньовіччя» він узагальнив величезний матеріал, який включає не тільки дані традиційних історичних джерел, але й палеоекологічні, дендрологічні та біологічні дані, що включають реконструкцію кліматичних умов минулого, генетичний матеріал померлих у той час, дані про арктичні та альпійські льодові ядра, слоїсті озерні та шельфові відклади, він розглядає економічний розвиток на фоні Середньовікової кліматичної аномалії та сонячних мінімумів Вольфа та Шпюрера [9]. Слід зазначити, що західні антикознавці задовго ще до Б. Кембелла звертали увагу на цикли сонячної активності досліджень коливань клімату, що виявилися на розвитку цивілізацій стародавнього світу [12]. Робота Б. Кембелла зараз розглядається критиками як зразок міждисциплінарного підходу, додамо до такого підходу постнекласичне розуміння об'єкту дослідження.

На сьогодні найбільш відомою працею по екологічній історії є книга Дж. Даймонда «Зброя, мікроби та сталь» [3]. Це науково-популярне видання, яке піддалося критиці зі сторони істориків,

географів, біологів, екологів, але воно стало важливим кроком не тільки в популяризації екоісторії, але й в формуванні її методології. Дж. Даймонд знов поставив питання про нерівномірність розвитку народів та цивілізацій, питання, яке вперше поставили вже в античності. Відповідь на нього він запропонував у контексті екологічної історії: можливості для розвитку цивілізації визначаються природними ресурсами: характером ґрунтів, кліматом, наявністю чи відсутністю придатних для доместикації рослин та тварин, якостями цих рослин та тварин, з яких є можливості для їх використання, характером ландшафтів, відстанню до моря, наявністю чи відсутністю географічних бар'єрів для дифузії культури та запозичень доместикатів.

Дж. Тейнтер розглядав цивілізацію в контексті теорії мереж та теорії складності. Він вбачав серед причин загибелі цивілізацій вичерпаність ресурсів та порушення адаптації до середовища. Крах складних цивілізаційних систем не завжди є катастрофа, інколи це повернення до рівноваги [2, с. 40].

У формуванні екоісторії проявила себе наукова інверсійність наукових об'єктів. Вона зумовила можливість появи та використання ідей, принципів, предметів пізнання в якісно різних і гносеологічно неперівняних системах знання. Методологічний аналіз екоісторичних концепцій дозволяє говорити про інверсійність таких понять, як «цивілізація», «культура», «антропологічний ландшафт», «природне середовище», «екологічна система», «космічне випромінювання», «екологічний процес». Інверсійність супроводжується новими асоціативними зв'язками, забезпечує введення нової природничої інформації в гуманітарні науки, що досліджують природний фактор історичного розвитку. Наприклад, така інверсійність проявилася в особливостях застосування та розвитку змісту поняття «адаптація». Про адаптацію цивілізацій до середовища почав говорити ще Й. Г. Гердер, а потім Г. Спенсер, але в їхньому розумінні це був стихійний процес, цілком визначений природою. Тепер адаптація розглядається як властивість усякого виду, у тому числі й *Homo sapiens*.

Екоісторія вивчає не історію суспільств або цивілізацій, а історію соціоприродних систем, що містять такі компоненти: природне довкілля та конкретне суспільство, що здійснює діяльність на основі технологій свого часу. Така діяльність визначена, з одного боку, потребами самого суспільства, а з іншого – умовами природного довкілля. Як результат формується певна система відносин між суспільством та довкіллям. Зміни, які відбуваються в одному компоненті системи, неминуче тягнуть зміни інших компонентів. У ході розвитку таких систем можуть відбутися зміни відношень між системними дескрипторами такого характеру, при якому система прийде до реляційного колапсу. Таким реляційним колапсом виступає екокриза – стан взаємовідносин між цивілізацією та природою, за умови яких розвиток технологій та соціально-економічних відносин не відповідає біосферним ресурсно-екологічним особливостям конкретного регіону. Соціоприродні системи в межах постнекласичної парадигми, розглядаються як такі, що розвиваються самостійно, складаються з термодинамічно відкритих сукупностей біотичних екологічних компонентів і небіотичних джерел речовини та енергії.

Нові пізнавальні можливості, що надає постнекласичний період розвитку науки дозволив сформулювати принципово нове онтологічне розуміння місця цивілізацій в соціоприродних системах. Згідно з ним, цивілізації в своєму розвитку проходять ряд етапів. На першому етапі відбувається перехід від людини, що привласнює дарунки природи, до людини, що виробляє необхідне для існування, тобто перехід від доаграрного суспільства до аграрного. Будь-які цивілізації використовували в більшості екстенсивні технології, ніж інтенсивні. Для екстенсивного господарства характерний конфронтаційний характер відношень між людиною та природою: природа розглядається як ворог, із котрим потрібно боротися (скоряти, змінювати). Можливості розвитку цивілізацій визначаються можливостями при певних технологіях використовувати ресурсну базу конкретного природно-географічного регіону із кількісними та якісними характеристиками цих ресурсів. Якщо на початкових етапах розвитку цивілізації природа здатна до рекреації, то в подальшому, за мірою вичерпання ресурсів, що можуть бути задіяні при даному розвитку технологій, настає криза. Для аграрних цивілізацій такі кризи, особливо якщо вони накладаються на несприятливі кліматичні зміни, інколи приводять до загибелі. Суспільство

під час таких криз стає перед завданням встановлювати нові стосунки між ним та природою: співробітництво замість конфронтації, замість руйнації екосистем – створення штучних екосистем, що живуть за законами екологічної рівноваги. Від спроможності суспільства замінити екстенсивні технології інтенсивними залежить подальша доля цивілізації: або деградація природи та суспільства, або їхній вступ у новий етап розвитку.

Виснаження ландшафтів викликає ланцюжок явищ на підставі причинно-наслідкових зв'язків. Спочатку виникає господарська (економічна) криза, вона провокує соціальну кризу, а за нею йдуть політична, культурна та світоглядні кризи. Сукупність екологічних, господарських, соціально-політичних та культурно-ідеологічних криз створює загальну кризу цивілізації як системи. Це своєрідна точка біфуркації. У цей період суспільство, щоб вижити, повинно змінити своє ставлення до довкілля, тобто знайти нову систему господарювання, нові технології, навіть, змінити уявлення про світ, про себе, про особистість (себто – знайти нову систему цінностей) [7].

Висновки. У філософії та історичної науки роль та функції природного фактора розвитку історичного розвитку людства визначалась по різному та пройшло ряд етапів. Починаючи з доби Просвітництва мислителями було представлено різноманіття підходів до його оцінки та інтерпретації. Вони базувалися на певній науковій та філософських картинах світу, розумінні природи самої людини, а також довкілля, які ці картини світу надавали. Пізнавальні установки, що створювали певні картини світу, поширювались й на розуміння природного чинника історичного процесу. Залежно від того, яка картина світу панувала, виник класичний, некласичний та постнекласичний вимір природного чинника історичного процесу. Класична картина світу, що сформувалася в Новий час на підґрунті класичної механіки характеризувалася однозначністю тлумачення явищ, субстанціональністю, принципами простоти, сталості, детермінованості та лінійності зв'язків, аналітизмом. Домінуючим підходом до природного чинника історичного процесу в такій картині світу став географічний детермінізм. Навіть ті мислителі, які бачили причини історичного розвитку поза природою, розгляди розвиток конкретних цивілізацій під його впливом.

Некласична наука, яка стала формуватись на межі ХІХ–ХХ століть, створила новий погляд на роль природного чинника історичного процесу: розвиток суспільства визначається внутрішніми, властивими тільки йому законами, проте, не скасовує дію природних чинників; передумови виникнення цивілізацій створюються довкіллям, саме воно визначає тип господарювання, який може сформувати цивілізація, але й саме суспільство виявляє вплив на своє середовище. Цивілізації та природне довкілля, яке їх оточує, стали розглядатися в розвитку, взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Постнекласичний підхід до вивчення природного фактору історичного процесу характеризується трансдисциплінарністю, яка шукає інтегральну парадигму, спрямовану на синтез гуманітарного та соціального знання з природничо-науковим в найширшому діапазоні. У її створенні суттєву роль зіграли вчення про біосферу та ноосферу. У межах постнекласичного підходу змінився сам об'єкт дослідження: це вже не система «цивілізація-довкілля», або «культура-довкілля», а складна соціоприродна система, що має власні закономірності розвитку. Довкілля та цивілізація розглядаються як макроелементи цієї системи. Саме довкілля надає можливості для виникнення цивілізацій, детермінує можливості їх розвитку на підставі певної ресурсної бази за певних технологічних можливостях. На формування уявлень про природний фактор історичного розвитку суттєвий вплив виявила сучасна екологічна криза, що висунула тезу про подолання людиною та людством влади природи науково некоректною.

Подальшого дослідження з боку філософії науки потребує механізми взаємодії історичного та природничо-наукового пізнання з метою розкриття ролі природного фактора історичного процесу та включення знання про нього в загальнонаукову картину світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. К. : Основи, 1995. 543 с.
2. Брило Ю. М. Причини дискретності цивілізацій. *Грані*. 2014. Т. 1. №3. С. 40–45.
3. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і сталь: витоки нерівностей між народами. Київ : КМ-Букс, 2018. 512 с.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Географічний детермінізм: класичні та посткласичні концепції. *Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. (Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія). 2023. № 3 (56). С. 6–23.
5. Делія О. В. Становлення середовищної парадигми. *Вісник НАДУ при Президентові України* (Серія: Державне управління). 2017. № 2. С. 6–18.
6. Манчул Б. Синтез наук як умова становлення системи сучасного наукового знання. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 653–654. С. 35–39.
7. Мірошкіна Н. В. Формування постнекласичного підходу до природного фактору історичного розвитку. Ченоморські наукові студії : матеріали ІХ всеукраїнської мультидисциплінарної конференції (12 травня 2023 року. Одеса). Львів-Торунь Lina-Pres, 2023. С. 195–198.
8. Тойнбі А. Дослідження історії. Київ: Основи, 1995. – 614 с.
9. Campbell B. M. S. The great transition : climate, disease and society in the late-medieval world. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. 463 p.
10. Lamberg-Karlowksu C. C, Sabloff J. Ancient Civilization: The Near East and Mesoamerica: Long-Grove, 1995. 406 p.
11. Radkau J. Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt. München : Vtrlag CH. Beck. 2002. 469 p.
12. Sallarez R. The Ecology of the Ancient Greek World. Ithaca : Cornell University Press, 1991. 588 p.
13. Steward. Theory of Culture change: change: The methodology of multilinear Evolution, Urbana : Univrsary press, 1955. 159 p.
14. White L. The Scence of culture. New York : Word, 1949. 339 p.

REFERENCES

1. Brodel F.(2019) Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm XV-XVIII st. T. 1. Stukturny povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve. [Material civilization, economy and capitalism of the XV-XVIII centuries. T. 1. Structures of everyday life: possible and impossible]. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
2. Brylo Yu.M. (2014) Prychyny dyskretnosti tsyvilizatsii. [Reasons for the discreteness of civilizations]. Hrani. T.1 №3. [in Ukrainian].
3. Daimond Dzh. (2018) Zbroia, mikroby i stal: Vytoky nerivnostei mizh narodamy. [Guns, Germs, and Steel: The Origins of Inequality Between Nations]. Kyiv: KM-Buks [in Ukrainian].
4. Danylian O.H., Dzoban O.P. (2023) Neohrafychnyi determinizm: klasychni ta postklasychni kontseptsii. [Geographical determinism: classical and post-classical concepts]. Visnyk natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. (Seriiia: “Filosofia, filosofia prava, politolohiia, sotsiolohiia”). 2023. № 3 (56). [in Ukrainian].
5. Deliiia O. V. (2017) Stanovlennia seredovyshchnoi paradyhmy. [Formation of the environmental paradigm]. Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy (Seriiia “Derzhavne upravlinnia”). № 2. [in Ukrainian].
6. Manchul B. (2011) Syntez nauk yak umova stanovlennia systemy suchasnoho naukovooho znannia. [Synthesis of sciences as a condition for the formation of a system of modern scientific knowledge]. Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Vyp .653-564. 35-39 s. [in Ukrainian]
7. Miroshkina N.V. (2023) Formuvannia postneklasychnoho pidkhodu do pryrodnoho faktoru istorychnoho rozvytku. [The formation of a post-nonclassical approach to the natural factor of historical development.] Materialy IKh vseukrainskoi multydystsyplinarnoi konferentsii «Chenomorski naukovy studii». 12 travnia 2023 roku. Odesa. Lviv-Torun Lina-Pres [in Ukrainian].
8. Toinbi A. (1995) Doslidzhennia istorii. [Study of history]. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
9. Lamberg-Karlowksu C.C. Sabloff J (1995). Ancient Civilization : The Near East and Mesoamerica: Long-Grove.

10. Radkau J. (2002) *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. [Nature and power. A world history of the environment]. München : Vtrlag CH. Beck [in Germany].
11. Sallarez R. (1991) *The Ecology of the Ancient Greek World*. Ithaca : Cornell University Press.
12. Campbell B. M. S. (2016) *The great transition : climate, disease and society in the late-medieval world*. – Cambridge : Cambridge University Press.
13. Steward J. (1955) *Theory of Culture change: change: The methodology of multilinear Evolution*, Urbana : Univtrsay press [in USA].
14. White L. (1949) *The Science of culture*. – New York : Word [in USA].

Miroshkina Nataliia Valeriivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department
of Economic Theory and Social Sciences
Mykolaiv National Agrarian University
9, Georgiy Gongadze str., Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1255-0160

THE NATURAL FACTOR OF HISTORICAL DEVELOPMENT IN CLASSICAL, NON-CLASSICAL AND POST-CLASSICAL INTERPRETATION

Problem. Studies of the natural factor of the historical process developed within the general metaparadigms of scientific knowledge, that is, knowledge about its essence and functions was formed under the influence of the general scientific picture of the world of one or another era and itself influenced the development of the scientific picture of the world. This makes it necessary to evaluate the methodology and research results from the philosophy of science, as well as the philosophical foundations of the integration of sciences in the study of the natural factor of the historical process and the influence of other forms of social consciousness on such studies. Philosophical understanding of studies of the natural factor of the historical process is a way of integrating knowledge about it into culture and other forms of social consciousness, as well as a way of evaluating such knowledge. This determines the relevance of the topic. The natural factor of the historical process was studied primarily by historical science and philosophy. The natural sciences within limits exerted their influence on such studies, but the extent and content of such influence were different. Thus, within the classical metaparadigm, geographical determinism was formed as a doctrine about the direct influence of natural and geographical factors on the phenomena of society. The non-classical metaparadigm proclaimed the independence of the laws of social life, a significant degree of independence of society from nature, it considered nature and civilization as independent objects. The post-nonclassical metaparadigm provided scientists with new natural-scientific opportunities for studying the past and new methodological approaches: the theory of self-organization, the theory of complexity, and the theory of networks. As a result, the natural factor of the historical process began to be perceived as ecological. Under the influence of new methodological approaches, we are talking about the study of complex socio-natural systems characterized by integrity. The purpose of the article: to reveal the evolution of theoretical and methodological approaches to understanding the natural factor of the historical approach in the context of general scientific metaparadigms. Methods and results. Historical-philosophical and dialectical methods made it possible to reveal the dynamics of the development of ideas about the natural factor of the historical process in the context of changes in general scientific metaparadigms and to reveal their certain pleasantness; the method of structural analysis made it possible to reveal the components of the methodology of paradigmatic approaches to the study of the natural factor of the historical process; the method of synthesis allows to identify common epistemological units in various conceptual approaches to the study of the natural factor of the historical process and to generalize them in the context of classical, non-classical and post-classical meta paradigms.

Key words: natural factor, civilization, ecological history, ecological crisis.